

3. A modern világ

Az egyik alapvetőnek minősíthető álláspont szerint a nacionalizmus a modernitás előfeltétele.

Szerintünk az az eredeti nézet, mely szerint a nacionalizmus a modern államiság feltétele, John Stuart Mill után lényegében annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán bomlik különféle nézetekre, hogy a modernitás melyik elemét tartjuk a nacionalizmus lényegének.

Az egyik feltételezés a nacionalizmusnak homogenizáló, egységesítő jelentőséget tulajdonít a rendi társadalom tagoltságával szemben. Egységesülés nélkül ugyanis elképzelhetetlen volna a modern társadalom. Ugyanakkor a nacionalizmus az egységesülést a kozmopolitizmus univerzális világával szembeni nemzeti egységesülésként kínálja. A folyamat egyik legfontosabb eleme a nemzeti ideológia. Elie Kedourie álláspontja szerint a nacionalizmus ideológia, amely arra szolgál, hogy a korábbi rendi széttagoltság világában élő embereket a modern állam kérései közt egyesítse. Kedourie átveszi azt a milli nézetet, hogy a szabad intézmények működésének feltétele, hogy a kormányzat határai megfeleljenek a nemzet határainak.⁶³ Az egyes nemzeti ideológiák fejlődése ugyan mutathat eltéréseket, ám céljuk közös, az állam szuverenitásának biztosítása.⁶⁴ Kedourie minden

bizonyról ezért sorol be mindenkit e folyamatba, aki valamiképpen hatott a nacionalizmus kialakulására, beleértve például Kantot is. Ám a nacionalizmus ideologikus szerepének központi elemmé emelése főként olyan kritikákat eredményezett, amelyek más fontos szerepet tulajdonítanak a nacionalizmusnak. Például John Breully szerint a nacionalizmus ideológiaként az állam és társadalom modern problémáinak álmegoldását nyújtja. Az értelmiségiek nagy szerepet játszanak e problémakörben, viszont megoldásuk partikuláris és historizáló.⁶⁵ A kritikához hozzátelhetjük, hogy az ideologikus nézőpont aligha teszi lehetővé a nacionalizmus egyes válfajainak differenciálását az emberi jogok morális alapjainak segítségével. A meghatározó nézőpont ebben az esetben ugyanis az egyesítő ideológia kisebb vagy nagyobb sikere, azaz a nemzet egyesítésének hatékonysága. Tehát J. S. Mill nézetei rejtetten is megjelennek Kedourie felfogásában.

Az előbbihez hasonló problémát eredményez az ideologikus kommunikáció kiszélesítése az egész társadalmi kommunikációra. Miközben például Karl W. Deutsch megállapítja, hogy a modern állam a rendi államtól eltérően a társadalmi kommunikáció sokkal kiterjedtebb és hatékonyabb formáját igényli, az elmélet arra nem ad választ, hogy a nagy kommunikációs egységek kialakításának melyek a morális korlátai. Ha a hatékonyságuk, akkor ennek mértéke a szerző szerint is a nemzet tagjainak sikere. És akkor e siker következménye nemcsak a nemzet szuverenitása, azaz a nemzetállam, hanem az is, hogy az adott nemzet miként használja hatalmát, ha igényei konfliktusba kerülnek más nemzetek igényeivel. Vagyis a hatékonyságfelfogásból ebben az esetben is következik a potenciális konfliktus, méghozzá anélkül, hogy a felfogás megadná a méltányos megoldás elveit. A mérték ugyanis a hatékonyság és a siker. E felfogás mélyén az utilitárius szemlélet rejtőzik.

Minthogy azonban nyilvánvaló a nacionalizmus jelentős szerepe a modern politikai közösség kialakításában, ideologikus változata az emberek politikai összetartozás-tudatának jelentős elemévé vált.

Egy adott ország területén élők nemzeti egyesítésének a gondolata Ernest Renan révén lényeges észrevétellel egészül ki. Ebben a vonatkozásban nem Renan ismert voluntarizmusáról

van szó, hanem felejtéseméletéről, melynek aligha kisebb a jelentősége. Renan szerint a nemzetet megelőző korábbi múlt elfeledése alapvető fontossággal bír a nemzet kialakulása során. „Márpedig egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtessen.”⁶⁶ Vagyis Renan szerint a nemzet kialakulásához szükséges, hogy tagjai elfeledjék korábbi identitásaikat.⁶⁷

Renan voluntarista szemléletmódja alapján azonban helytelennek tartja a felejtés erőszakos előidézését.

Ugyanakkor, ha a felejtéseméletet Kedourie ideológiaelméletéhez s a milli és a hume-i kiindulópontokhoz kapcsoljuk, a liberális nemzetállam egy jelentős dimenzióját adja. Elég megjelölni azokat az identitásokat, amelyek nem számítanak nemzetinek, elég a felejtés spontaneitását az államhatalom eszközeivel s az állam intézményrendszerével felváltani. Renan a modern nemzetet egyazon irányba konvergáló tények sora által létrehozott egységnek tartja. Ez a folyamat szerinte több mindenből táplálkozhat, hajtóereje lehet az uralkodóházak, a tartományok akarata vagy akár az általános szellem.

Renan ugyanakkor a mások által a nemzet lényegének tartott elemek egyikét sem tartja a nemzet lényegének. Az álláspontját bizonyító módszere azonban kifogásolható. Sorban cáfolja az egyes nemzetfelfogások központi elemének elégségeségét, például a dinasztikus elvet, a fajét, a nyelvét, a vallását, az érdekezésségét, illetve a földrajzét. Számára ezek egyike sem elegendő, s állítását példákkal bizonyítja. Ugyanakkor nem szintetizál, nem állítja, hogy ezen tényezők mindegyike, avagy ezek egyik-másik csoportja, illetve e tényezők ilyen vagy olyan kombinációja adja az egyes nemzetek sajátosságait, hanem megelégszik azzal a megállapítással, hogy ha az adott elem nem általánosítható, akkor nem lehet alapelv. Ezt követően keresi az általánosíthatót, miután egyenként kiiktatta az addig lényegesnek tartottakat. Végül ezzel a módszerrel jut el ahhoz az ismert megállapításához, hogy „A nemzet: lélek, szellemi alapelv”.⁶⁸ „Egységes szellemű és melegszívű emberek hatalmas csoportja megalkotott egy erkölcsi tudatot – ezt nevezzük nemzetnek.”⁶⁹ „A nemzet tehát egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok, amelyeket mi magunk vagyunk

készek a jövőben meghozni.”⁷⁰ „...valamennyien világosan kifejezzük szándékunkat: folytatni kívánjuk a közös életet. Egy nemzet léte (elnézés a metaforáért) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet mindennapos igenlése.”⁷¹

Összefoglalva: ha egyetlen külső kritérium sem érvényes minden egyes nemzet esetében, akkor marad az ember, az egyén maga. Renan eszmefuttatása logikus, ugyanakkor könnyen cáfolható, s ez meg is történik. Elég, ha saját módszerét használva találunk kivételt az ő állítása alól is, olyan esetet, amikor az egyén nem szabadon, hanem más tényező befolyása alatt állva dönt. Renan kritikussai főként az elmélet azon hiányosságát használták ki, hogy nem nyújt elégséges megoldást a nemzet köztes helyzetére, így más szempontok is hangsúlyozhatók.

Nézetének legfőbb ellentmondása azonban szerintünk nem az említett egyszerűsítés, hanem annak egyik következménye. A nemzetet pusztán erkölcsi kategóriává változtatva nem lehet megválaszolni azokat a problémákat, amelyek más elemeiből fakadnak, s amelyek ezért nem egy, hanem többféle nemzeti erkölcsöt tesznek lehetővé. Ha pedig az erkölcs maga a nemzet összetartó ereje, akkor a nemzeti sokféleséget erkölcsi sokféleséggel kellene magyarázni. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy Renan nem fogalmaz meg valamiféle univerzálisan érvényes nemzeterkölcsöt, hiszen ezen az alapon nem is teheti.

Renan nemzeterkölcse ennek ellenére impozáns elgondolás, s mindenképpen jelzi, hogy ilyen felfogás és magatartás is lehetséges. Renannál megjelenik Lord Acton nemzeti szabadságfelfogása, ugyanakkor összekapcsolja azt egy másik tétellel, mely szerint a nemzetek létének legfőbb erénye a sokféleség fenntartása.⁷² A nemzeti sokféleség felszámolása magát a szabadságot veszélyeztetné. A nemzeti pluralizmus tehát egyik előfeltétele a szabadságnak. Renan után aligha állítható, hogy a nacionalizmus a nemzet előtti identitásokat elfeledtetni kívánó dinamikája ellenére nem forrása egyben az értékpluralizmusnak is. Aligha védhető az az álláspont, amely tagadja, hogy a nemzeti sokszínűség forrása lehet a különféle emberi teljesítményeknek. És még ha erre építve nem is állíthatjuk minden esetben, hogy „Az ember nem rabszolgája fájának, nyelvének, vallásának, a folyók kanyargásának, a hegláncok vonulatá-

nak”,⁷³ azt mindenképpen igen, hogy nem kell feltétlenül rab-szolgájává válnia.

A nemzet erkölcsi dimenziójának jellemzése részben ugyan-csak actoni jelleggel bír. Renan szerint a nemzeti erkölcsi tudat-nak mindaddig legitim joga van a fennmaradáshoz, „...míg ere-jét azokkal az áldozatokkal bizonyítja, melyeket az egyének a közösség javára való lemondásai kívánnak meg”.⁷⁴ Ez az erkölcs tehát a lemondás, az áldozathozatal erkölcsse. Ugyanakkor állít-hatjuk, hogy a modern nemzet erkölcsének magában kell foglal-nia az alkotás és a jó élet szabad választhatóságának elemeit is, tehát az emberi életnek éppen azokat az elemeit, amelyek nem követelnek áldozathozatalt és lemondást.

Nyilvánvalóan téves az a voluntarizmusából következő felté-telezése, hogy az egyik nép nem kívánja elnyomni a másikat, azt csak vezetői akarják. A hiba nála is az egyszempontúságból kö-vetkezik, abból a feltételezésből, hogy a nacionalizmus eleve po-zitív erkölcsiségen nyugszik, a nép tehát mindig jót akar. Az egy szempontra történő összpontosítással – legyen az akár a morá-lis voluntarizmus – történelmi evidenciákat kell megkérdőjelez-nie a nemzetek kialakulásával kapcsolatban. Ezzel pedig széles teret nyit kritikusaiknak.

Renan után az ugyan nem állítható, hogy a nemzet minden esetben szabad egyéni választások során eredményeképpen születik és marad fenn. Az azonban igen, hogy az egyéni választás is része a nemzeti hovatartozásnak. Ennek okán pedig a sza-badság körébe sorolható. A szabad egyéni választás kétségkívül korlátozható nemzeti vonatkozásban is. Az ilyen korlátozás az adott nemzet létét nem kérdőjelezi meg. Szabad voltát azonban igen.

Renan felejtéselmélete kapcsán aligha állítható, hogy a naci-onalizmus lényege pusztán a múltba fordulás. A múlt egyes ele-meinek elfeledése éppúgy a nacionalizmus fontos elemei közé tartozhat, mint más elemeinek felidézése.⁷⁵ Vagyis erre a felis-merésre építve nemcsak az a kérdés vethető fel, hogy vajon a nacionalizmus minden eleme szemben áll-e a felvilágosodás örökségével, hanem egyben a tagadó válasz is megadható.

Ám Renan felfogása kapcsán nemcsak az egyénnel szem-ben konkrétan fellépő államhatalom korlátozó ereje vonatkozá-sában vethetők fel kifogások. Állítható, hogy más, készen kapott

tényezők is befolyásolhatják az egyéni választást. Ez a szempont jelenik meg például Ernest Gellner kritikus észrevételeiben Renan és Kedourie modernizációs elképzeléseivel kapcsolatban. A nacionalizmust szintén az európai modernizáció eszközeként jellemző Ernest Gellner nagy jelentőséget tulajdonít Renan felejtéselméletének. A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában. A közös emlékezet, a közös múlt az az elem, amely összeköti az embereket. Ugyanakkor a közös felejtésre való hajlam is. Renan szerinte helyesen mutat rá, hogy a nemzet egyik sajátossága a tagok névtelensége. Anélkül azonosulnak vele, hogy azonosulnának a közösség al csoportjaival, s ismernék a többi tagot. Nincs közvetítő testületi szegmens. Gellner szerint strukturális változás zajlott le Nyugat-Európában, s vele együtt kulturális váltás is. A rendi társadalom véget ért, s fel kellett váltani egy modernebbel, a paraszti társadalom iparivá alakult át. Ez a technológiai váltás pedig új azonosulást igényelt. A korábban egységesítő vallási kultúrát, amely az iparosodás folyamatában elveszíti hatékonyságát, másra kellett cserélni. Gellner szerint ugyanis az állandó kognitív fejlődés összeférhetetlen egy olyan szilárd világnézettel, amely stabil, tekintélyelvű és sok szállal kapcsolódik a közösség státuszrendszeréhez, rituális gyakorlatához és erkölcsi értékeihez, s ezek a szálak a rendszer valamennyi részét megerősítik. A kognitív fejlődést nem lehet korlátozni és elszigetelni, a fejlődés nincs tekintettel szentségre vagy bármi másra, és előbb-utóbb bármely adott nézetrendszer összes kognitív elemét szétmállasztja.

„Így azután, azzal egyidejűleg, hogy az emberek teljesen és minden idegszálukkal tudatosítják magukban kultúrájukat és annak döntő jelentőségét érdekeik szempontjából, elvesztik ama képességüket is, hogy társadalmukat a vallás misztikus szimbolikáján keresztül imádják. Ekképp fordulnak egy közös magáértvaló kultúra direkt, közvetlen imádata felé...”⁷⁶ „Imádjuk tehát a kultúrát közvetlenül önmagáért. Ez a nacionalizmus.”⁷⁷ Gellner ezt az állapotot a társadalmi fejlődés következményének, azaz a modernizáció eszközének tekinti.⁷⁸

A nacionalizmust az iparosodás hozza létre, nem pedig az értelmiség teremt meg. Éppen ennek kapcsán kritizálja Elie Kedourie-t, aki szerinte abban téved, hogy a nacionalizmust el-

sősorban szellemi természetűnek tartja, amelyet európai gondolkodók hívtak életre. A valóság azonban ennek a fordítottja.

Az „egy állam egy nyelv” világából vannak ugyan kivételek, de ezek csak kivételek. A magas kultúra elsajátítása és a nemzet egységesülése felejtést követel. Gellner szerint Kedourie ebben azonos állásponton van Renannal. Ugyanakkor a felejtéssel kapcsolatban leszögezi, hogy azt sem tartja olyan folyamatnak, amely csak a nemzetté válás sajátja. Példának hozza fel, hogy más társadalmak is hajlamosak az amnéziára, pl. a Renan által nemzetnek el nem ismert törökök vonatkozásában az anatóliai paraszt sem tudja, hogy kelta, hettita, görög vagy más volt-e az őse. És központosító törekvés Keleten is volt, sőt még keményebb, mint Nyugaton. A nemzethez tartozás ugyanis megköveteli a magas kultúra elsajátítását. Nélküle az egyén nem bírhat teljes értékű polgárjogokkal.

Gellnernek ez az észrevétele a nacionalizmus emberi jogi fel fogásának egy újabb dimenzióját nyitja meg. Ha az ipari társadalom a magas kultúra kora⁷⁹ és a nemzetállam a magas kultúra popularizációjának eszköze, akkor elvárhatja-e az adott állam polgára, hogy állama azt is lehetővé tegye számára, hogy teremtsen, alakítsa a magas kultúrát.⁸⁰

Gellner megoldása is a modernizációhoz kapcsolódik, az ipari társadalom fejlődésére mint alapvető tényezőre épül. A fejlett ipari társadalom ugyanis egyszerre vezet nagyobb végső politikai egységekhez és nagyobb lokális autonómiához. A szupranacionális autoritásnak pedig a technológia általános fejlődése diktál majd, ugyanis az erőforrások szűkülnek. A tudás és az ismeretek egyre szélesebb hozzáférhetősége s az ökológiai katasztrófák elkerüléséhez szükséges központi irányítás szükségessége e folyamat lényeges tényezőit jelenti Gellnernél. A kis egységek szubetnikusokká, a nagyok pedig szuperetnikusokká válnak.⁸¹

Két megoldás létezik csak: vagy a kulturális pluralizmus és a föld defetiszizálása, tehát a romantika vége, vagy az etnikai tisztogatás.⁸²

Gellner tehát a kultúrát a technológiai fejlődés által kiváltott következménynek tekinti, beleértve a nemzeti kultúrát is. Miroslav Hrochhal vitázva szögezi le a nagy francia forradalom kapcsán, hogy a nemzet előtti magas kultúrákra épülve nem alakul-

hattak volna ki a nemzetállamok.⁸³ Következésképpen a nacionalizmusok típusait is a technológiai fejlődés eltérő fokával kellene magyaráznia, ez azonban aligha elégséges magyarázat két nagyjából egyforma szinten levő ország eltérő nacionalizmusfelfogására. Gellner más módon próbálja egy tényezőtől magyarázni a nacionalizmust, mint az általa bírált Kedourie, akinél ő sem a nacionalizmus tényezőinek szimplifikációját, hanem a lényegi tényező rossz megválasztását kifogásolja. Azt azonban maga sem mérlegeli az egyes nacionalizmusok közti különbségek okait vizsgálva, hogy esetleg az érintettek másként gondolták el a nemzetet, illetve saját nemzetüket. S tették, tehették ezt gondolkodóik nyomán is. Kultúra és struktúra elválasztása egymástól szerinte a struktúra javára billenti a két tényező közötti mérleget. Ezért Gellnernél a megoldás nem kulturális természetű. Nem a nacionalizmus új értelmezése a lényeges, hanem a technológiai fejlődés által kialakított új helyzetek és új érdekviszonyok a lényegesek.

Ernest Gellnernél is nyilvánvaló J. S. Mill hatása. Az állam határainak megfeleltetése a nemzet határaival⁸⁴ nyilvánvalóan milli gondolat. Ám Hobsbawm észrevételén túl szerintünk még egy fontos milli elem jelenik meg Gellnernél, mégpedig az államhatárok és a nemzeti határok megfeleltetésének összekapcsolása a modernizációval. Az az állítás, hogy ez az állapot a modernizáció szükséges feltétele. Ugyanakkor a nemzeti kisebbségek jogai aligha kapcsolhatók az így kialakult érdekviszonyokhoz. Gellnernél annál kevésbé, mivel nála lényegében véve a modernizáció egy tényezője, a technológiai fejlődés a meghatározó modernizációs tényező, nem pedig számos tényező együttese.

Ezen a ponton azonban Gellner egy számottevő nehézséggel kerül szembe. Magyarázatot kellene adnia azokra az esetekre, amelyekben a modernizáció a magas kultúra nemzeti homogenizálása nélkül ment végbe, például az államban több hivatalos nyelv van. Vagyis magyarázatot kellene adnia például Svájc esetére, azaz saját modellje érvényességének korlátozott voltára. Ha ugyanis vannak kivételek a modell érvényessége alól, akkor hasonló problémával kerül szembe, mint amit Renan kapcsán maga is kifogásol, nevezetesen azzal, hogy a modell nem általánosítható. És kivételek a fejlett világ országaiban is nyilvánvalóan vannak. Ezek pedig igazolják, hogy az ipari fejlődés lehetsé-

ges a magas kultúra nemzeti homogenizálása nélkül is, sikeresen folyhat nemzeti tekintetben egynél több magas kultúrával egyazon államban.

Maga az elmélet így azonban szintén Kant kritikájának foglya marad. Minthogy Gellner sem az egyéni egyetértés elvét nem sorolja a nemzet kialakulásának lényegi elemei közé, éppen Renant kritizálva, sem pedig a minden esetre vonatkozható univerzális közös nevezőt nem írja le kivételmentesen, az elmélet nem oldja fel a nemzet köztes mivoltából fakadó nehézségeket.⁸⁵

Ugyanakkor Gellner után aligha vonható kétségbe a nemzet és a modern magas kultúra kapcsolata. S jóllehet ő e kapcsolat lényegét a technológiai fejlődés kauzalitásában látja, magyarázható e kapcsolat az ember magasabb fejlettségi szintre emelkedésének egyik olyan lépcsőfokaként is, amely nem követeli meg feltétlenül az egyén emberi méltóságának alárendelését a technikai fejlődésből következő vélt érdekvizonyoknak. Így nem sodródunk bele az utilitarista nemzetfelfogás ellentmondásába. Ennek a magyarázatnak pedig nyilvánvalóan része kell, hogy legyen az állam, a magas kultúra, de a voluntarizmus is, mégpedig nem egymástól elválasztva, hanem egymással összekapcsolva.

De a magyarázatnak nyitottnak kell maradnia a modernizáció más szempontjai előtt is, azaz a modern kommunikáció kialakulásának feltételrendszere irányában, például a modernizált, a tudományos élet, a gazdaság, az állam és a közélet legfőbb feltétele a modern nemzeti nyelv kérdése irányában – Benedict Anderson „nyomdakapitalizmusa”⁸⁶ nyilvánvalóan nem csak a magas kultúrát érinti, hanem a modern társadalom életének egészét befolyásoló tényező. És még egyszer emléteni kell az államot, hiszen annak szerepe nemzetállami változatában megkerülhetetlen. A modern nemzetállam a modern kor legfőbb hatalomhordozója.⁸⁷ A nemzetállam más nemzetállamok környezetében a kormányzás intézményesült formáival rendelkezik, és általa fenntartja adminisztratív monopóliumát egy adott terület fölött. A terület pontosan kijelölt határain belül törvények és ellenőrzés által szankcionál.

A magyarázatnak azonban nyitottnak kell maradnia az erkölcsi szempontok előtt is. Ez úgy hangozhat, hogy a nemzetnek je-

lentőséggel kell bírnia az egyén erkölcsi lényvé válásában. Ám amennyiben az egyén erkölcsi lényvé válásában nemzeti identitásának szerepe van, és ennek okán nem áldozható fel mások javának oltárán, akkor szükséges, de nem elegendő a renani áldozatvállalás erkölcsse. Hasonlóképpen az elnyomatás alóli felszabadulás actoni erkölcsi dimenziója is szükséges, de nem elégséges. Még akkor sem, ha adott esetben mindkettő fontos eleme lehet a morális személyiség fejlődésének. A nacionalizmus erkölcsi dimenziójában helyet kell kapnia az egyén és modernitás viszonyának, annak az állításnak, hogy az egyénnek jogos igénye, hogy részese legyen a modernizáció folyamatának, méghozzá a számára megfelelő nemzeti feltételek közt. Ez pedig annyit jelent, hogy a modernizáció minden lényeges elemét annak nemzeti vonatkozásaival együtt igényelheti és alkothatja. Lényegében véve ez az egyik – ha nem is az egyetlen – eleme annak az állapotnak, melyet nem tekint nemzeti elnyomásnak.

Ám ennek az állításnak a részletes kifejtése előtt meg kell vizsgálnunk a legfontosabb ellene szóló érveket, annak az álláspontnak a fontosabb változatait, amely a nacionalizmusra nem a modernizáció eszközeként, illetve formájaként tekint, hanem a modernizáció ellen ható erőként. Ugyanakkor ebben az esetben is olyan gondolkodók adhatnak értékes szempontokat egy emberi jogi álláspont kialakításához, akik maguk elfogadják a liberális demokrácia értékrendjét, és ebből a nézőpontból vizsgálódva a nacionalizmus lényegének azokat az alkotóelemeit tekintik, amelyek veszélyeztetik a modern állam legfejlettebb, legnagyobb szabadságot biztosító formáját és alapértékeit.